

Т. КАСЫМБЕКОВДУН “КЕЛКЕЛ” РОМАНЫНДА АНЖИЯН КӨТӨРҮЛҮШҮНҮН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

*Авазов Э.А. – т.и.к., доцент
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад
мамлекеттик университети
ernis-ist@mail.ru. 0553 275373*

Аннотация: Макалада 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн Т. Касымбековдун “Келкел” романында чагылдырылышын тарыхый аспектиде ачып көрсөтүүгө аракет жасалды. Тарыхый изилдөөлөрдүн негизинде адабий чыгармага талдоо жүргүзүлдү. Чыгармадагы каармандар Курманжан датка, Токтогул, Ийикчи эшен сыяктуу инсандардын көтөрүлүшкө карата мамилесине баа берилди.

Ачкыч сөздөр: Т. Касымбеков, роман, тарых, Анжиян, көтөрүлүш.

ОТРАЖЕНИЕ АНДИЖАНСКОГО ВОССТАНИЯ В РОМАНЕ "КЕЛКЕЛ"
Т.КАСЫМБЕКОВА

*Авазов Э.А. – к.тех.н., доцент
Жалал-Абадский государственный
университет имени Б. Осмонова
ernis-ist@mail.ru. 0553 275373*

Аннотация: В статье сделано попытка раскрытия отражение Андижанского восстание 1898 года в произведении «Келкел» Т.Касымбекова в историческом аспекте. На основе исторических исследований произведено анализ литературного произведение. Дано оценка отношении персонажей произведение к восстанию такие как Курманжан датка, Токтогул, Ийикчи эшен.

Ключевые слова: Т. Касымбеков, роман, тарых, Андижан, восстание.

REFLECTION OF THE ANDIJAN UPRISING IN THE ROMAN "KELKEL" BY T.
KASYMBEKOV

*Avazov E.A. – Ph.D., Associate Professor
Jalal-Abad State University named after B.
Osmonov
ernis-ist@mail.ru. 0553 275373*

Annotation: The article makes an attempt to reveal the reflection of the Andijan uprising of 1898 in the work "Kelkel" by T. Kasymbekov in the historical aspect. On the basis of historical research, an analysis of a literary work is made. An assessment of the attitude of the characters of the work to the uprising is given, such as Kurmanzhan datka, Toktogul, Iyikchi eshen.

Key words: T. Kasymbekov, novel, history, Andijan, uprising.

Колониялык доордогу Фергана өрөөнүндөгү ири көтөрүлүштөрдүн бири катары 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү саналаары маалым. Кыргыз тарыхында жана адабиятында аталган көтөрүлүш, анын уюштуруучулары жана ага катышкан же болбосо тагдырлары байланышкан айтылуу Алай канышасы Курманжан датка, Токтогул Сатылганов, Зиябидин максым, Чыйбыл болуш, Өмүрбек датка ж.б. инсандар тууралуу баян этилген чыгармалар окурмандарга белгилүү. Алардын арасында белгилүү жазуучу, тарыхый романистикасынын чыгаан өкүлү Т. Сыдыкбековдун «Келкел» тарыхый романы

көрүнүктүү орунду ээлейт. Чыгармада аталган көтөрүлүш болуп өткөн оторчул доор, эл арасында «Ийикчи», «Ак эшен», «Мадали эшен» деген ысымдары менен белгилүү болгон көтөрүлүштүн башчысы Мухаммад Али Девона ибн Мухаммад Сабыр Сопуевдин инсандык бейнеси, Курманжан датканын ага карата мамилеси, көтөрүлүштүн жүрүшүндөгү аламан топтун түркөйлүгү, Анжияндагы аскер бөлүгүнө кол салуу, сот иштери, Т. Сатылгановдун тагдыры чагылдырылган. Мындан улам биз бул макалабызда аталган маселелердин тарых жана адабият өнүгүндө эриш-аркак чагылдырылышын талдоону максат кылып койдук.

Фергана өрөөнүндөгү таасирдүү диний лидер Мадали эшен башында турган 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн белгилүү деңгээлде стратегиялык – тактикалык пландары иштелип чыккандыгы белгилүү. Булактар тастыктап тургандай Анжиян көтөрүлүшү чаржайыт башталып, кыска мөөнөттө ийгиликсиз жеңилгендигине карабастан аны уюштуруу, даярдык көрүү иштери болгондугун жокко чыгарууга болбойт. Алардын бири элеттин жана отурукташкан элдердин таасирдүү кишилери менен болгон кат алышуулар, жыйын өткөрүүлөр болгон. Анжиян көтөрүлүшү кыргыздар тарабынан кызуу колдоого алынган. Өзгөчө Көгарт, Кетментөбө, Ноокат аймактарындагы элеттиктер көтөрүлүш демилгесин кубатташкан. План боюнча көтөрүлүштү абдан кеңири аймакта чыгаруу ойлонуштурулган.

Көтөрүлүштү уюштуруу боюнча кыргыздар активдүү катышкан жыйындарды Молдо Зиябидин Максым башкарган. Жыйындардын биринде кыргыздардын талабы менен көтөрүлүшкө чыгуу 1898-жылдын 18-майына белгиленген. Миң-Дөбөгө жакын аймакка топтолуу жөнүндөгү кабар Алай канышасы Курманжан даткага да жеткен. Көчмөндөр арасында бул чакырык кызуу кубатталгандыгы Курманжан даткага маалым эле. Анча так эмес маалыматтарга караганда Мадали эшен датка менен түзмө-түз жүз көрүшүп көтөрүлүш жөнүндөгү оюн айткан. Миң-Дөбөлүк эшендин зоболосунун, аброюнун уламдан-улам артып бара жатышы колониялык бийликтерди кабатырга салган. Анын да жөнү бар эле. 1895-жылы Миң-Дөбөгө келип, Курманжан датканын эшенге кол берип, аны менен орустарга каршы козголоң баштоо жөнүндө кеңеш курган имиш деген каңшаар Орусия бийликтерин түпөйлүгө салган. Мадалинин жана көтөрүлүштүн элеттик демилгечилеринин Алай канышасынан үмүттөрү чоң болчу. Анткени алар 1895-жылы орус бийликтери Курманжан датканын өтүнүчүнө карабастан уулу Камчыбекти өлүм жазасына буйрушкандыгына байланыштуу датка көтөрүлүштү колдойт деп ойлошкон. Чакырыкты Курманжан датка көпчүлүк күткөндөй эмес таризде кабыл алып, Алай аймагындагы элеттин жакшыларына Мадалинин кашына барууга тыюу салат. Т. Касымбеков өз чыгармасында Курманжан датканын курал жарагы жок элди бөөдө кырылууга алып келчү миңдөбөлүк Мадали эшендин жоругун колдобой тургандыгын жетиштүү сүрөттөп жазган. Бул жагдайды ал: «Бул адам мусулмандарды орус акимиятына көз көрүнөө каршы үгүттөп жүрөт. Мындан бир коога чыкпай койбойт. Кан төгүлөт! Өзү, мейли, эшен деп эле коелу, бир жактан ооп келген келгин. Кимди аяйт?! Баягы бир «мусулман заманы» дегенге азгырып, элди чапкынга айдап, максатына жетсе «калыйфа» болуп кеткиси келип жүргөн селсаяк. Ушул кезде мылтык түгүл белине узун бычагы жок элге мунун азгырыгына кириш — зыян, бөөдө чуу, бөөдө мүшкүл болот», [3]- деп баяндаган. Автор сөзгө алгандай Мадали эшендин теги жөнүндөгү сөздөрдөн Курманжан датка да кабардар болгон. Ошол себептүү аны жөн жерден келгин катары баалабаган. Мадали эшен 1856-(1846) -жылы Фергана шаарынан 25 чакырым түштүк-батыштагы Чимиен же Шахидон кыштагында Мухаммед Сабыр деген орто чарба адамдын үй-бүлөсүндө төрөлгөн [8. 253-б.] Айрым булактарда анын насили тажик, кай бирлеринде кашкарлык [12], деп эскерилет. Түркстандагы көпчүлүк уламалар Дукчи эшенди жана анын шакирттерин колдошкон эмес. Саягы бул жерде Дукчи эшендин тексиз жерден чыккандыгы, эшендик даражасынын жана суниттигинин күмөндүүлүгү чоң роль ойногон.

Раджи Маргилани Дукчи эшендин атасынын теги Шугнандык болгондуктан шиит деп эсептеген. Надим Намангани аттуу автор да аны кызылбаш же ирандык шиит деп атаган. Бул маселеге кайрылган изилдөөчү А.Эркинов ошол учурдагы Түркстандык интеллектуалдар тарабынан жазылган бардык ырларда эшенди күнөөлөшүп, жада калса анын теги ирандык, шиит-еретик деп да кыйытышкандыгын белгилеген[1. 46-б.]. Эшен менен учурашуусу тарыхый документалдык булактарда таасын такталбаса да Курманжан датканын көтөрүлүшкө карата позициясы ушундай болгондугуна ынанууга болот жана аны аны бир топ изилдөөчүлөр белгилеп өтүшкөн. Саягы айтылуу Алай ханышасы орус бийликтери менен жакшы алакада болгондугу үчүн гана эмес бөөдө кан төгүүнүн пайдасыз экендигине көзү жеткендигинен улам, Алай аймагын көтөрүлүшкө катыштырбай, алааматтан аман алып калган болуусу керек. Ал эми анын бул позициясы көтөрүлүштүн уюштуруучулары тарабынан кандай кабыл алынгандыгы жөнүндө булактарда маалыматтар учурабайт. Аталган чыгармада автор Курманжан датканын атайы Ташкенге барып барон Вревскийдин өзүнө күтүлүп жаткан көтөрүлүш боюнча жашыруун кат жолдогондугуна токтолгон. Албетте, бул маалымат архивдик документтер менен тактала элек болсо да автор Курманжандын “бөөдө коога болбосун, алдын алып коюшсун деген ниетин” бийликтердин көңүлгө албастан, «кайта «чыгып берсе экен ошол коога» деп, окуяны өнүгүшүн жайына тим коюп, акмалап, тиш кайрап гана тургандыгын» туура белгилеген. Ушундай эле маанидеги билдирүү 1897-жылдын 15-декабрында Маргалан уезинин акимине Асака аймагынын пристава Чанишев тарабынан рапорт катары берилгендиги маалым. Ага карабастан бийликтер мындай маалыматтарды тыкыр изилдебегендиги же болбосо күтүү режиминде болгондугу маалым.

Элеттин айрым эл башчылары да Курманжан датка сыяктуу көтөрүлүштү колдоого алышкан эмес. Ошондон улам көтөрүлүшкө катышуу же катышпай коюу элеттиктердин арасында байыртадан келе жаткан уруулук принципте жана айрым инсандардын көз-караштарына, жеке кадыр-баркына ылайык жүргөндүгүн көрүүгө болот. Көтөрүлүш бүткөн соң Курманжан датканын бул аракети бийликтер тарабынан көңүлгө алынган. Самарканд жана Фергана өрөөндөрүн текшерүү үчүн иш сапары менен келген жаңы жарым пааша Духовский туземдиктер менен жер жерлерде жолугушууларды уюштуруп жүрүп отуруп Ошко да келген. Бул жерде ал Алай канышасы Курманжан датканы эки уулу менен бирге кабыл алып, бир аз сүйлөшкөндөн кийин аларга ардак халат тартуу кылып кайтарган[4]. Анткени колониялык бийликтерге уулу Камчыбектин өлүмү үчүн тымызын нааразы болуп калган Алай канышасынын көтөрүлүшкө аралашпай калуусу бийликтердин ага карата ишеничин дагы бири жолу бекемдеген. Оштогу аскер бөлүгүнө кол салуу үчүн топтолгон аламан топту өз убагында уез башчысы Зайцевге жеткиргендиги үчүн датканын тууганы Карабек Хасанов бийликтер тарабынан алтын медаль жана ардак халат менен сыйланып, өмүрүнүн аягына чейин ага жылына 300 рубльден пенсия бөлүнгөн[5]. Ошол кездеги изилдөөчү И. П. Ювачевдин жазганы боюнча Алайлык жана Гүлчөлүк кыргыздар Карабектин бул чыккынчылыгын ал өлгөндөн кийин да кечиришпей баласы болуш болом дегенде шайлабай коюшкан[14]. Колониялык бийликтер өздөрү белгилеп жазышкандай Курманжан датка жана анын балдары бийликтерге ак дилден кызмат өтөөлөрүн Камчыбектин кайгылуу өлүмүнөн кийин деле уланта беришкен. Көтөрүлүштөн соң алгач генерал-губернатор Фергана областынын калкынын казынага жана жеке адамдарга келтирилген материалдык чыгымдарын 1 000 000 рубль деп баалап, аны областын калкынан өндүрүү боюнча падышага ходотайство жиберген. Бул жөнүндө Духовский Анжиянга келип эл менен жолукканда губернатордун чечими менен Миң-Дөбө кыштагынын ордуна 200 үй-бүлөдөн турган орус кыштагы түзүлө тургандыгын, көтөрүлүш болгон жердегилер 1млн. рубль жазана төлөшө тургандыктарын айткан болчу[10]. Бирок, падыша тарабынан анын бул сунушу кабыл алынбай жазана өлчөмү 300 миңге түшүрүлгөн[7]. Бул чыгымды төлөө боюнча 1898-жылдын 30-сентябрында чыккан

буйрукта көтөрүлүшкө катыштыгы бардыгына карата областын аймактары түрдүү категорияларга бөлүштүрүлгөн. Акчалай чыгымды төлөтүүдө колониялык бийликтер көтөрүлүшкө кошулбаган аймактардын тургундарынын нааразычылыктарын күчөтүп алуудан кооптонушуп, андай аймактарды күнөөсүз деп табышкан. Аталган буйрукта төртүнчү топтогу күнөлүү аймактарга төмөнкү болуштуктардан башкасы киргизилген жана контрибуция төлөөдөн бошотулган, алар: Ош уезинин Памир, Гүлчө жана Алай болуштуктары, Кокон уезинин Лейлек, Исфара, Нойгут-кыпчак жана Сох болуштуктары, Наманган уезинин Бабадархан, Байстан, Багыш, Кырк-Уул, Сарысуу, Чадак, Чаткал, Кутлук-Сеит болуштуктары[6]. Мындай абалдан кооптонгон колониялык бийликтер айыл-кыштактарды, болуштуктарды башкарууда жана акчалай контрибуцияны төлөтүүдө алардын көтөрүлүшкө катыштыгын эске алуу, күнөөсү аз аймактардын элине этиет мамиле жасоо, күнөлүү аймактарды кылдат көзөмөлдөөдө өзгөчө басым жасагандыгы байкалат.

Көтөрүлүштөрдөн сабак алган датка бул ирет да кан төгүлүшүн каалабай ага катышуудан баш тарткан. Иш жүзүндө орус бийликтери бул убактарда Курманжан даткага сырттын сала баштаган учур болгон. Ошондой болсо да булактар күбөлөгөндөй кыргыздардын таасирдүү инсаны Курманжан датка көтөрүлүштүн кесепеттерин даана сезип көтөрүлүш жөнүндөгү чакырыктарды колдобогон. Ошол себептүү Алай аймагы көтөрүлүштүн капшабынан сыртта калган

Чыгармада Т. Касымбеков Анжиян көтөрүлүшүнүн башчысы Мадали Эшендин оту, түтүнү жок казан кайнаткандыгы, көзү ачыктыгы сыяктуу сыйкырдуу кереметтери тууралуу элдин арасында тараган имиш кептерди Курманжан датканын: »Казаны ошол эле оттон кайнайт! Мейли, казанын кандай кайнатса ошондой кайнатсын эле, бирок ал эшен ошол туюк кемегени көрсөтүп, элдин башын маң кылып, азгырып, кандуу коога дүүлүктүрүп жатат. Мейли, «сыйкырын» көрүп көкшүнүнөр сууптур.Эми, жаранлар, бул адамдын күйгүлтүгүнө аралашпай, балээни бөөдө башыңарга үйбөй кайра тартканыңар абзел»[3],- деп төгүндөөгөндүгүн жазган. Бул жерде белилей кетүүчү жагдай ушундай имиштерден улам Мадали эшендин кадыр баркы элеттик кыргыздардын арасында күндөн күнгө арта берген. Анын соопчулук иштери менен ошол даражага жеткенин өз санаттарында Молло Нияз да белгилеген. Ушул маалыматтардан кабар тапкан ошол кездеги колониялык доордогу алгачкы изилдөөлөрдө көтөрүлүш диний фанатизмдин негизинде келип чыккандыгы жөнүндөгү пикирлер үстөмдүк кылат. Бул жагдайды жазуучу «О-о, мусулман! Тонундун бир жеңин чеч да, сун каапырга карата — мылтык болупатылат. Чокоюнду чеч да, сун каапырга карата — замбирек болуп атылат»!.[3]– деп сүрөттөгөн. Бир топ жылдан бери даярдалып келген көтөрүлүштүн аламан топтун айгагы менен башталып кеткендиги маалым. Ага диний түркөйлүк, фанатизм кошул ташыл болгону талашсыз. Изилдөөлөрдө топтолгон адамдар 600 чамалуу болгондугу айтылат[8.364-б.]. Алардын жарымынан азыраагы атчан болгон. Атчандар жөөлөрдү учкаштырып, калгандары арабада, жөө Анжиян тарапка жөнөп кетишет. Булактарда ар бир көтөрүлүшчү селдесине «мисвак» кыстарып алышкандыктары белгиленет. Бул белги газаватка чыккан адам тирүү калса газы, өлүп калса шейит болот деген ишенимди билдирген. Андан ары чыгармада көтөрүлүшчүлөрдүн Анжиянга баруусу, жол ката газаватчылардын санынын көбөйүшү сүрөттөлөт. Белгилей кетүүчү жагдай автор «аныгында өзүнүн өңкөй калпалары, өтө берилген зыяратчы болуп, баш-аягы беш жүз чамасындагы киши карааны менен Ийикчи эшен Анжиян шаарынын күн чыгыш четиндеги кыштакка жетти», - деп жазган. Бул жерде автор көтөрүлүшчүлөрдү жалаң эле зыяратчы, дин фанаттары катары сүрөттөгөндөй элес калтырат. Албетте, Анжиянга бет алган көтөрүлүшчүлөргө жол ката басып өтүшкөн айыл кыштактардын карапайым тургундары катышкандыгын да айта кеткенибиз оң.

Окуянын өнүгүшүнүн чордону катары көтөрүлүшчүлөрдүн Анжияндагы аскер бөлүгүнө кол салуусу эсептелет. Бул эпизод автор тарабынан жогорку көркөмдүк деңгээлде чагылдырылган. Мындай сүрөттөө тарыхый булактар менен үндөшүп турат. Аскер бөлүгүнө кол салуу учуру, андагы курмандыктар, көтөрүлүшчүлөрдүн туш тарапка качуусу тарыхый документалдык булактарда камтылган. Кол салгандар ар кайсы тарапты көздөй качышып, дароо эле түнкү караңгылыкка сиңип көздөн кайым болушкандыктан жана аттуу кошуундун жоктугунан дендароо боло түшкөн солдаттар алардын артынан кубалай алышпаган. Көтөрүлүш жөнүндөгү расмий кабар алгачкылардан болуп «Туркестанские ведомости» газетасынын беттеринен орун алып, анда мындай маалыматтар келтирилген: «Лагерде 163 төмөнкү чиндегилер болгон. Алардын ичинен 21 киши өлтүрүлгөн жана 17си жарат алган. Жарадар болгондордун ичинен бирөөсү эртеси күнү каза тапкан»[9].

Кол салуу жөнүндө Ош менен Маргаланга шашылыш билдүрүү жетээри менен кошумча аскер күчтөрү Анжиянга эртеси күнү эрте менен келген. Кошумча аскер күчтөрдүн келүүсү менен көтөрүлүшчүлөрдүн артынан куугунчу топ уюштурулат. Чыгармада бул учур :»Бир эскадрон аскер ошол эле күнү Миң-Дөбөгө аттанган.. Аскер эшендин жайын тополоң-тоз кылып, катуу тинтип, «өзү кайнаган казандарын» оодарып, батпай жаткан өлүмүкү, малы казына эсебине таланды. Эшен жок, кыйраган миң кишинин арасынан өлүгү да табылган жок. Не жерге кирип, не асманга учуп кетмекпи?! Тезинен туштарапка кетчү жолдорду тостуруп, кыштакма-кыштак издетип, атайын куугун чыгарылган. Булар ошолордун бул тарапка суроо салып келе жаткан бир отряды болучу», [3]- деп баяндалат. Автор чыгармада Мадали эшенди колго алынышын «Ийикчи эшен ошондон көп өтпөй эле Азирети-Аюб (азыркы Жалала-Абад курорту жайгашкан жер- А.Э.) булагына жүз чайып, кудайга мунажат кылып отурган жеринен бирөө таанып калып, кармалып келген»[3] катары сөзгө алган. Тарыхый маалыматтарда ал 19-май күнү кечки саат 11 де бир нече жандоочулары менен Арсланбап тараптагы Чарбак кыштагында колго түшүрүлгөндүгү белгилүү. Изилдөөчү К.Тимаев 1898-жылдын август айларынын башында иш сапары менен Анжиян уезине экинчи жолу келип, Арсланбаптагы токой чарбасында болуп, Мадали эшен кармалган жерди сүрөткө тартып, эшенди колго алууда чоң кызмат көрсөтүшкөн Муса Масадыйк жана Якуб Ибрагимов деген жергиликтүү кишилердин өз оозунан кантип кармагандыктарын жазып алган. Аталган изилдөөчү 1898-жылдын 29-июлундагы Түркстан крайы боюнча кабыл алынган №112-113 буйрукка шилтеп: «Ферганадагы миңдөбөлүк эшен Магометь-Али Халифь тарабынан көтөрүлгөн козголоң областта кеңири тарала албастан тез эле басылды. Азаматтык жасагандыктары үчүн штабсь - капитан Агабеков 4-даражадагы Ыйык Владимир ордени менен анын эки жигити Якуб Ибрагимов жана Муса Масадыйков Георгиев тасмасына «Эрдиги үчүн» деп жазылган төш белгилүү күмүш медаль, жана ар бири жүз сомдон сыйлык менен сыйланышты»[11.137-б.],-деп жазган.

Тарыхый маалыматтарда көгарттык Чыйбыл болуш баштаган көпчүлүк элеттиктер көтөрүлүшкө катышпаганы менен айрым топтору катышкандыгы тууралуу маалыматтар учурайт. Бирок, көгарттык топтун ичинен Шадыбек калпа деген учурабайт. Изилдөөлөрдө малым болгондой Шадыбек калпа кетментөбөлүк көтөрүлүшчүлөрдүн башчысы катары белгилүү болгону менен ал да Анжиян шаарындагы аскер бөлүгүнө кол салууга катышкан эмес. Бул боюнча булактарда: «Анжиян уезинин тоо тараптарында пайда болгон шайканын жетекчиси Шадыбек 28 адамы менен, Наманганга алып келинди. Саягы, бул жашы жетимиштеги карыя миңдөбөлүк акылсыз фанатиктин таасиринин астында көтөрүлүш чыгарууга аракеттенген шекилдүү. Намангандан кармалган Төрөхан дегенден Шадыбекке багышталган чакыруу каты табылган», [5] -деген маалыматтар учурайт. 1898-жылдын биринчи июнунда Анжиян шаарында аскер соту генерал-майор Терентьевдин жетекчилигинде көтөрүлүштүн айыпкерлеринин ишин бир нече топторго бөлүп караган.

Көтөрүлүшчүлөрдүн бешинчи, алтынчы топтору (Шадыбек эшендин тобу) 2-3-августа, жетинчи, сегизинчи топтору 15-17-сентябрында соттолушкан[13.81-б.].

Анжиян көтөрүлүшү элибиздин белгилүү акыны Токтогул Сатылгановдун тагдырына да кайгылуу из калтыргандыгы маалым. Т.Касымбеков өз чыгармасында Токтогулдун аталган окуяга катышытыгын Кетмен-Төбө жергесинде ошол учурда болуп өткөн болуштук шайлоо менен байланышта караган. Анын крамалышын аталган аймактагы “жети ата” жана “жеке ата” топторунун күрөшүнүн акыбети катары сыпаттаган. Романда Анжиян көтөрүлүшүнө байланыштуу соттук териштирүү иштеринин жыйынтыгы мындайча чагылдырылган :”Тескөө бүткөрүлдү акыры. Мухаммад-Али эшен, Шадыбек калпа, дагы беш-алты мүриди дарга асылды. Кармалган элден, Токтогул, Төрө, Сары Уста кошо, алтымыш эки киши «катнашы бар» деп табылып, баары текши өлүм жазасына өкүм болду. Кыйла убак өткөн соң «азирети ак пашанын ыракымы болду» делинип, өлүм жазасы ар бирине он эки жылдан Сибирге алмаштырылганы угулду”[3]. Кетмен-Төбө өрөөнүнөн кармалган кишилердин саны 62 киши болгондугун Токтогулдун ырларына да билүүгө болот. Ырда айтылгандай Токтогул Кетмен-Төбө аймагынан жалгыз өзү кармалган эмес. Аны мене кошо бул аймактын көптөгөн тургундары бар эле. Токтогулдун ырында кармалгандардын саны 62 киши болгондугу айтылса, Түркстан аскер округу боюнча 1898-жылдын 29- июлундагы №270-буйрукта 64 адам деп берилет. Алгачкы өкүм боюнча булардын баары өлүм жазасына тартылып, бирок өкүмдү жумшартуучу жагдайлар болгондуктан өлүм жазасы алмаштырылган. Шадыбек Калпа Шергазиев, Уметаалыбек Багышбаев жана Төрөбай Бешкемпировдор көтөрүлүштүн уюштуруучулары катары эсептелген. Андыктан Шадыбек мөөнөтсүз, калган экөө 20 жылдык мөөнөттө каторгалык иштерге айдалган. Булардын ичинен 70 жаштагы Бакайбек Булатовдун карылыгын эске алынып Сибирдин алыскы аймагына сүргүнгө айдалган. Ал эми Кыргызбай Адаевдин жашы 18 ге толо электиги үчүн өлүм жазасы абакка камоо менен алмаштырылган. Ушул экөөнү кошпогондо Наманганга кармалып баргандардын саны 62 киши болгон. Шадыбектин тобунан 5 киши айдалып калган 54 киши 7 жылдык мөөнөттөгү каторгалык иштерге жөнөтүлгөн. Жогорудагы буйрукта Токтогул 26-катарда жазылган[2.53-б.]. Белгилүү аалым Омор Соороновдун акындын өз оозунан Николай Ладушев аттуу агроном тарабынан 1928-жылы жазылып алынган, мурда белгисиз «Подготовка к Андижанскому восстанию Суусамырской волости» аттуу кол жазманын баян этилиши акын жана көтөрүлүш жөнүндө жаңы фактыларды ачыктады. Тактап айтканда акындын көтөрүлүштөн мурда эле кабардар болгондугунан ынанууга болот[1.46-б.].

Белгилей кетүүчү нерсе белгилүү акын Токтогул Сатылгановдун кийинки тагдыры, айрыкча анын сүргүндө жүргөндөгү күндөрү жөнүндө айрым эскерүүлөр учурда жанданды десек болот. Бирок, айрым так эместиктер тарых илимине гана эмес кыргыз адабиятына да мүнөздүү. Ошондон улам басма сөз беттеринде акындын абактагы күндөрү, анын Ата-Журтуна качып келүүсү, кайра камалуусу, кийинки турмушу жөнүндө адабиятчылардын, илимпоздордун арасында талаш тартыштар бар. Эскерүүлөргө, даректүү баяндарга таянган изилдөөлөрдө акындын сүргүндөн качкан жылы ар башка берилет. Бул тактоону талап кылат деген ойдобуз.

Жыйынтыктап айтканда Т.Касымбековдун “Келкел” романы кыргыз коомчулугуна Анжиян көтөрүлүшү жөнүндө адабият багытында маалымат жеткирген чыгармалардын бири болуп саналат. Чыгарма автордун аталган окуяны чагылдырууда бир далай тарыхый документалдык булактарды дыкаттык менен изилдегендигинен кабар берет. Романда оторчулук доордун оорчулуктары ачыкталып, Курманжан датканын көтөрүлүшкө карата мамилесине таасын баа берилген, Токтогулдун тагдыры сүрөттөлгөн. Албетте, чыгармада чагылдырылган окуялар бир караганда айрым окурмандарга Анжиян көтөрүлүшү боюнча түркөйлүктүн, диний фанатизмдин натыйжасы катары элес калтырышы мүмкүн. Жазуучу

романда сүрөттөгөндөй көтөрүлүштүн башталышына, жүрүшүнө жана жеңилүүсүндө стихиялуулук жана «аламандын психологиясы» чоң роль ойногон. Бирок, биздин оюбузча көтөрүлүштү сопучулуктун накшбандия орденинин таасирдүү өкүлү, диний лидер Мадали эшен жетектегендигине жана газават – «ыйык согуш» чакырыктары менен коштолгондугуна карабастан диний факторду көтөрүлүштүн негизги себеби катары эсептөө туура эмес. Ошол эле учурда көтөрүлүшкө катышкан дин жамаатынын өкүлдөрүнүн диний максаттары болгондугун таанууга болбойт. Мындай газават урааны Анжиян көтөрүлүшүнө чейинки көтөрүлүштөрдө да орун алып келгендиги маалым.

Колдонулган булактардын жана адабияттардын тизмеси:

1. Авазов Э. Жергиликтүү булактар Анжиян көтөрүлүшүнүн башчысы Мадали-Дукчи эшен жөнүндө Извести ВУЗов Кыргызстана № 4, 2017. 46-б.
2. Авазов Э. Анжиян көтөрүлүшүнүн Кетмен-Төбө очогу:Токтогул жана шадыбекчилер //Тоо булбулу Токтогул. Илимий макалалар топтому. Тарых жана мурас түрмөгү. Бишкек, 2014. 53-б.
3. Касымбеков Т. Келкел: Тарыхый роман. —Ф.: Мектеп, 1990 // Электрондук ресурс, кирүүү режим : www.bizdin.kg.
4. О поездке Туркестанского генерал губернатора для осмотра Самаркандской и Ферганской областей.// Русский инвалид. –1898.- № 202.
5. Последние сведения из Ферганы // ТуркестанскиеВедомости.-1898.- №1665.
6. Приказы по Туркестанскому краю. г. Ташкет. 30 сентября 1898г., №176. // Туркестанские Ведомости.- 1898.- №1693.
7. Расследование о нападении шайки туземцев на русский лагерь в Андижане // Русский инвалид.-1898.- №217.
8. Садыков Х., Шамсутдинов Р., Равшанов П., Усманов К Узбекистоннинг янги тарихи.- Тошкент, 2000.- 253-б., 364-б.
9. Сведения о беспорядках в Фергане // ТуркестанскиеВедомости.- 1898.-№1163.
10. Телеграм. Орта Азия (Телеграмма, Средняя Азия) // Таржуман, 1898. №35.
11. Тимаев К. Андижанское восстание. (из личных воспоминаний) //Средняя Азия. Ежемесячное литературно- историческое издание.Кн.3. –Ташкент, 1910.- 137-б.
12. Т- ов. С. Андижанское восстание и его причины // Исторический вестник. –1907.- №5.
13. Эгамназаров А. Сиз билган Дукчи Эшон.- Тошкент, 1994.-81-б.
14. Ювачев И. Курбан-джан- Датха кара киргизская царица Алая // Исторический Вестник-1907.-№ 12